

LITTERATUR

SVENSK PROSA 1966

Av lektor ELOF EHNMARK

Fil. dr Elof Ehnmark ger i likhet med tidigare en översikt över den svenska prosadiktningen under fjolåret. Följande böcker recenserar:
Staffan Beckman: Damen i rött på Epas bar (Rabén & Sjögren, 34: 50)
Ingmar Bergman: Persona (Norstedts, 19: —)
Tora Dahl: När du kommer ut i livet (Tiden, 31: 50)
Ann-Margret Dahlquist-Ljungberg: Ja eller nej — en kärlekssaga (Norstedts, 38: —)
Claes Engström: Insändaren (Bonniers, 24: —)
Per Olov Enquist: Hess (Norstedts, 32: 50)
Sven Fagerberg: Det vitmålade hjärtat (Wahlström & Widstrand, 32: 50)
Per Anders Fogelström: I en förvandlad stad (Bonniers, 35: 50)
Lars Gustafsson: Den egentliga berättelsen om herr Arenander (Norstedts, 32: 50)
Lars Gyllensten: Lotus i Hades (Bonniers, 21: 50)
Olle Hedberg: Och den mörknande framtid är vår (Norstedts, 24: 50)
Ulla Isaksson: Klockan (Bonniers, 32: 50)
Per E. Rundquist: Visst kan delfiner tala (Norstedts, 32: 50)
Birgitta Trotzig: Sveket (Bonniers, 34: 50)

Av de mer eller mindre självbiografiskt orienterade serieromanerna återstod inte så många året 1966. *Tora Dahls* Gunborg blev student i *När du kommer ut i livet* och tog samtidigt avsked av läsekretsen. Gunborg har tappert kämpat vidare mot en oförstående omgivning, främst oförstående lärarinnor, och kippat efter luft i en otrivsam hemmiljö, där skenet till varje pris skulle upprätthållas, men hon har också fått hjälp av människor, som förmått henne att lätta på sin skyddsmekanism. I Gunborgs gestalt har Tora Dahl levt sig in i det förgångna, utan sentimentalitet men med förmågan att se både förtjänster och fel hos sitt alter ego, hon har förmått

ge ord åt hur det kändes att vara en obalanserad, egensinnig tonåring med intuitiv rättskänsla och oförmåga att kompromissa och med driften att kämpa sig fram till ett egenvärde. Hon har också förmått ge liv åt miljön, det Stockholm som började bli storstad under Gunborgs uppväxtår.

I en förvandlad stad heter *Per Anders Fogelströms* nya volym, den näst sista i den breda Stockholmskrönika och släktskildring, som började 1860 och denna gång omfattar åren 1925—1945, alltså en period som många läsare kan känna igen sig i. Den tappra Emilie lever fortfarande och är alltjämt en medelpunkt i den alltmer månghövdade släktkretsen. Åtskilliga

blir förklarligt nog inte mer än tidstyper, men dock tagna på kornet, och man följer deras öden med både spänning och deltagande. Fogelström koncentrerar sig på den fattiga delen av släkten, som har att kämpa sig igenom depression och arbetslöshet och stå emot frestelserna från den kriminella världen. Hårda öden och hemtrevlig idyll växlar och själva staden byter utseende. Katarinahissen rase-ras, Slusskarusellen kommer till, liksom Tranebergs- och Västerbroarna, Söder byggs ut och förorterna växer fram. Staden förändras och invånarna med den — sådant kan Fogelström skildra med sakkunskap och berättarglädje.

Hur Stockholm tar sig ut 1966 har *Staffan Beckman* berättat om i *Damen i rött på Epas bar*, men boken handlar egentligen om vår oförmåga att lära känna vår nästa. En ung artist, som inte är belåten med sin konst, får syn på en medelålders dam i en Epabar på Kungsholmen. Han beslutar att ta reda på allt i hennes liv utan att personligen lära känna henne. Han följer henne som en privatdetektiv och spårar ut hennes dagliga liv. Han antecknar var hon arbetar, vad hon äter, vad hon köper, vad hon läser, vad hon ser i TV, vilket umgänge hon har osv. Han ger sig också ut för att vara opinionsundersökare för att pumpa hennes arbetsgivare och kamrater. Åtskilligt får han veta, men vem hon egentligen är, blir naturligtvis förborgat. Sitt intresse har boken som ett slags collage, där 1966 års Stockholm återspeglas av de otaliga notiserna om vad som äts, vad som köps och säljs, vad som visas på bio och ges i TV, vad som står att läsa på reklamskyltarna och i veckotidningarna, kort sagt, boken är ett säkert inregistrerat reportage, så pass underhållande att man inte bryr sig om att undra vem damen i rött hatt egentligen är.

Nuets sociala problem har fått sin kanske mest uppmärksammade behandling i *Claes Engströms Insändaren*. Den är en indignationsroman, som riktar sig mot storföretags och officiella institutioners likgiltighet för människor, som är förbrukade. Stora Cement har lagt ner ett stenbrott i Viken men behåller området av fruktan för konkurrenter. Husen får förfalla och de avdankade arbetarna, som hugnats med gratifikation vid avskedet, får bo kvar, fast hyran då och då höjs, samtidigt som förfallet ökar. Här ingriper nu Kalle Vänster, så kallad därför att han fått höger hand avsliten i jobbet. Han är en spekulativ natur, en funderare över tillvarons mysterier och en outtröttlig uttänkare av ogenomförbara uppfinningar. Han beslutar att ingripa med en insändare i ortspressen, som också publicerar den för att inte huvudstadens kvällspress skall få nys om förhållandena. Insändaren besvaras av en sober kommentar från bolagets representant. Kalle Vänster vinner ingenting i sak och till på köpet förlorar han sitt eget goda namn och rykte. Han får erfara det samma som Lo-Johansson har berättat om i sina memoarböcker, nämligen att fattigt folk inte vill ha sin fattigdom utbasunerad för världen. Bokens samhällskritik är grundad på fakta. Det är medkänslan som satt pennan i Engströms hand. Men samtidigt har han åstadkommit en riktig roman. Miljön, hela den torftiga vardagen, det enformiga dagliga livet med TV och möttena i handelsboden som ljuspunkter, allt är återgivet med säker hand och med stämningsskapande artisteri. Men framför allt har han i Kalle Vänster skapat en levande figur, sedd med underfundig humor, en människa med fantasi och god vilja, fast den goda viljan ingenting förmår och fantasien ständigt leder vilse. Han är mycket sympatisk och kommer att finnas till,

även när Stora Cement ordnat de sanitära förhållandena i Viken.

Alldeles i slutet av romanen läser Kalle Vänster en artikel av Sven Fagerberg, där denne framhållit, att profiten är det enda ett företag bör sträva efter. Snarare är det den motsatta åsikten man finner argument för i *Sven Fagerbergs Det vitmålade hjärtat*, där förf. i fråga om intrig och händelseförlopp roat sig med att göra en pastisch på kriminalromanen med två mord, utförda med en pistol, inbyggd i en skrivbordslampa och med en besynnerlig utlösningseffekt. Så länge man läser, följer man händelserna med en viss spänning men efteråt tycker man, att det hela är både alltför fantastiskt och alltför lättvindigt hopträcklat. På farten, berättarglädjen och kvickheten kan man däremot inte klaga. Boken är både rolig och tänkvärd. Händelserna utspelas i Yamanien, landet där man tar jamare, vars huvudstad har idel Stockholmska gatu- och platsnamn. Temat i boken, bakom mordintrigen, gäller den storfinanssiella konkurrensen, just vinstbegäret, och här har Fagerberg något att avslöja, något att gissla med sin verkningfulla satir. Den skapande förmågan, initiativkraften, fantasien, menar han, håller på att förkvävas av stor-kapitalismens egoistiska maktbegär. Toppfigurerna i företagen har en enda tanke: att hålla undan alla farliga begåvningar, att spela ut alla talanger mot varandra, när man själv saknar talanger: "Organisatörer, administratörer och femton sorters konsulenter är skarprättare som hugger av de skapandes livstrådar". Han är på jakt också efter det själlösa, det andetomma liksom efter det tjockhudade och streberaktiga. Vad står det t. ex. i bologets resehandbok för de anställda: "Ni skulle kunna stå uppe på Akropolis, en utanför Athen belägen kulle som inte längre användes, och glädja

er åt den livliga torghandeln nedanför". Eller låt oss nämna den underfundigt geniala idén med spontanitetsprogrammeringen, dvs. det kartotek där sekreteraren påminner om de dagar och tider, då direktörens försummade fru skall uppmärksammas med någon liten överraskning. Det finns emellertid också mjukare toner i boken, en önskedröm som har med drömmen om kvinnan att göra, hon som mitt i en hårdhudad verklighet har bevarat förmågan att vara "miljökonstnär". Det vitmålade hjärtat kanske betyder, att man till sist ändå bara behöver skrapa bort ytskiktet för att nå fram till det hjärta som pulserar med varmt, rött blod.

I *Ulla Isakssons Klockan* behandlas sociala problem av annan art. Kyrkoherden i en västkuststad hittar en kyrkklocka, som murats in i samband med Gustav Vasas bekanta klockskatt — man kan undra varför, eftersom Västkusten inte hörde till Sverige på den tiden. Kyrkoherden vill hänga klockan i kyrktornet, därför att den symboliserar det fromma, kyrkliga livet, men stadsstyrelsens pamp sätter krokben för honom och klockan hängs upp i rådhusornet, och det sker under stora kommunala festligheter med alla de jippon som hör sådana till. De kristna symbolerna blir oskadliggjorda i en avkristnad tid och får göra tjänst i världsliga sammanhang, vari folks behov av fest och lyftning skall tillfredsställas. Allt sker också med klang och jubel, men efteråt känner stadsborna det underligt tomt. Kyrkklockan ringer tomning i rådhusornet. Kring detta tema om surrogat för religion, har Ulla Isaksson broderat ut sin skildring av småstaden med en liten putslustig komik, där den svenska småstadsskildringens klassiska ingredienser finns med. Hon hinner också berätta om en rad människoöden, och här har hon skapat ett par min-

nesvärda gestalter. Dessutom låter hon två unga män konfronteras med varann: en ateistisk skollärare och en underlig dostojevskifigur av romantisk-religiös läggning, våldsman och idealist, grubblare och sadist på samma gång. Det budskap han förkunnar går ut på att nåden ändå existerar som ett svar på människoandens längtan. Deras långa resonemang är föga engagerande och tämligen oklara och ger boken ett splittrat intryck. Romanen lever på småstadsskildringen och främst på den belysning den ger av det religiösa tidsläget.

Ett djupare allvar finner man i *Birgitta Trotzigs Sveket*. Romanen handlar om utestängdhet, ensamhet och skuld, om oförmåga till kontakt och framför allt om den egoistiska kärlekens makt att föröda. Det är en berättelse i grått. Miljön från Ahustrakten är ödslig, huvudpersonen Tobit är en man i grått, och allt han rör vid tycks bli förvandlat till gråhet, dimma, förgängelse. Från början är han ensam, och den kvinna han sedan vinner, hämtar han från "slödderhuset". Han kommer henne aldrig nära, fast han får en dotter med henne, och överger henne, när hon förs till sanatoriet. Dottern vill han däremot vinna, men främst för att äga henne, ha någon alldeles för sig själv, och därför misslyckas han. När hon halv vuxen får en pojkvän, slår han henne halvt fördärvad. Det är höjdpunkten av hans svek. Då hon lämnar honom, söker han vinna den make hon slutligen skaffat sig, men också det misslyckas. Så uppslukas han av den dimmiga ensamheten. "Invärtes satt han i ett mörker". Det sista han säger, tillika slutorden i boken, är ropet: "Gud — de nederstas Gud". Sveket är en bok, som har mycket av förtvivlan i sig. Den ger en skakande skildring av den tafatte, känslöförkrympte, utanförstående, men också av allas vår brist på

förståelse, vår oförmåga att se in i andra människor, av själva vår kärleks kärlekslöshet. Sveket är en mörk berättelse, hemsk i sin obevekliga klar-syn, men den är utförd med intensiv kraft, innerst med en lika intensiv medkänsla.

Om vår oförmåga att nå kontakt handlar också *Per E. Rundquists Visst kan delfiner tala*. Alex är en man, som efter en nevros blivit stum och får lära sig tala på nytt. Han köper en makrill, som ännu är vid liv och släpper ut den i vattnet, men då dör makrillen. Vad skall han göra med den? Det blir hans problem, och om hans fåfänga försök att bli av med den handlar en stor del av boken. Fisken är som ett dåligt samvete, en skräckfull och grotesk symbol för det besynnerliga som kan hända, när man inte handlar på vanligt sätt utan låter känslorna leda sig. Han förvarar den slutligen i en lånad hink och kastar äntligen både fisk och hink i havet. Men då kommer hinkens ägare och vill ha igen just den hinken, och så fortsätter mar-drömmen på nytt. Handlingen slingrar sig i en mängd krumbukter, där temat är människans oförmåga att göra sig förstådd. Alex träffar Lotta, men vad han säger, förstår hon inte, därför att han efter sin stumhet måste skaffa sig ett nytt språk, och vad hon säger, förstår inte han, därför att hon har sin egen mening med orden. Det slutar med deras förening, men den sker i stumhet. Rundquist besitter en språklig virtuositet och en kvickhet i ordets betydelse av snabbhet, fyndigt turnerande. Hans bok är rolig att läsa men så stor behållning ger den inte. Visst kan delfiner tala på sitt stumma sätt, tycks han mena, men den gemenskap vi människor kan uppnå, sker också den utanför de mångtydiga, tvetydiga, svekfulla orden — förkunnat alltså av en stilist som just förmår trola med ord.

Innan en annan trollkarl, *Ingmar Bergman*, offentliggjorde filmen *Persona*, gav han ut dess "melodistämman" i bokform, stämman som i filmen skulle komponeras till symfoni. Boken är skriven på ett språk som vibrerar av liv och den har scener av dramatisk kraft, men budskapet är dunkelt. Persona betyder roll och temat måste vara människornas roller. Skådespelerskan fru Vogler har tröttnat på sina roller och gjort sig frivilligt stum. Hon drar sig undan man och barn, hon avstår. Vill hon offra sig själv, vill hon vinna sig själv? Sjuksköterskan Alma blir sänd för att hjälpa henne. Fortsättningen visar, hur Alma i stället förlorar sin egen roll, sin identitet och blir allt mer lik fru Vogler, ser på hennes sätt, känner som hon, reagerar som hon. Är närvaron ett spel, är sanningen frånvaro, tystnad? Den beskäftiga kvinnliga läkaren menar, att fru Vogler snart tillfrisknar, och syster Alma tänker återgå till sin vardag, vårda andra sjuka, gifta sig, bilda familj. Men i slutscenen ser man fru Voglers förvridna ansikte förvandlas till Almas ansikte. Därefter skall filmen läggas i sin ask. Ingmar Bergman har visat sin vision av människorna som roller. Han ställer den gamla frågan: vilka är vi, vad är meningen med oss?

Generationsmotsättningens kontaktsvårigheter finnes med som ett tema i *Olle Hedbergs Och den mörknande framtid är vår*, en kortroman där man återfinner de Hedbergska ingredienserna: kvickt formulerade reflexioner, en spirituellt konversation, en livfull dialog och ett litet inslag av den ofrånkomliga satiren över societetsskvaller och hävdelsebegär. Om det hinsides talas det däremot bara i förbigående, t. ex. då det heter om en renhjärtad ateist, som avlidit: "Vi får hoppas han nu blir glatt överraskad". Det som behandlas är ungdomens oro och ålder-

domens ro. Det välbeställda gamla lektorsparet lever som betraktare av världens väsende i uppnådd harmoni. De båda förverkligar det Heidenstamska "vis i åldern" och deras enda bekymmer är, att döden skall skilja dem åt. Hedberg har skildrat sitt Philemon och Baucis-par och skrivit sin levnadsvisshets De Senectute. Till parets lantliga ställe aviserar deras sonson sin ankomst med en kamrat. De gamla bemödar sig att inte bli chockerade, när det visar sig, att kamraten är en flicka. Deras beskäftighet och de ungas ansträngda belevnhet skildras mycket roligt och mycket träffsäkert. Men de gamlas obevekliga politess bringar så småningom den unga flickan ur fattningen. Hon blir ouppfostrat uppnosig och rentav oförskämd mot "urödlorna", ty "att vilja retas och inte lyckas är plågsamt". Innerst är den tuffa flickan skräm, osäker, fylld av skräck för åldrande och död. Till sist får hon ändå visa, vad hon djupast bär inom sig: lojaliteten mot sin pojke. "Det är endast en minoritet som upplever Kärleken" vet de gamla. Kanske de båda unga hör dit. Det finns många osympatiska gubbar och många skräcktanter i Hedbergs galleri, liksom så många renhåriga ungdomar. Här ser det ut att vara tvärtom. Men inte alldeles. De båda gamla med sin leende resignation och sin beredskap att bryta upp till solskenssemestern på andra sidan gestaltar ett ideal, alltför skyddat dock för höstens blåsväder. Och de unga, vad har de att vänta? Den travesterade boktiteln uttrycker Hedbergs mening. Han travesterar också ett annat diktardiktord: "Du land där våra barn stå bostadskö". Ungdomens oro och upprorslust är berättigade. Liksom det gamla paret ser Hedberg på de unga med en litet vemodig förståelse. De har bekymmer, men de har ändå livet framför sig.

Människans situation är överhuvud

det centrala temat i årets prosaproduktion. *Lars Gyllenstens Lotus i Hades* är en samling meditationer, som tolkats på det mest motsatta sätt. Han talar om Europa som Asiens glasveranda med utsikt mot solnedgången, "öppen blott för rumsrent folk som vet hur man betar sig i ett glashus". Det låter som en anklagelse, en satir över vår bekymmerslöshet i välfärden. Han säger vidare: "Att överleva är inte skändligt. Om ingen levde över, fanns heller ingen kvar som kunde ömkas med de döda, upprätta dem som fallit ner och göra de fördömdas sak till sin egen". Det låter som ett försvar för Västerens skyddade tillvaro. Kanske man får tolka boken som ett försök att uthärda en tillvaro, fylld av lidande och ofrånkomligt slutande i döden. Lotofagerna i Odysseen föll i en ljuv, bekymmersfri glömska, när de åt av den bedövande växten. De döda i Hades har inga bekymmer, svävar kring i en tillvaro av passivitet. Swedenborg, naturforskare som Gyllensten, fann sin frihet i syner och drömmar, fjärran från jordisk ävlan. Var finns lyckan här på jorden? Gyllensten pekar på barndomens bekymmerslösa, äventyrsfyllda sommarlovsdagar. Till sist är det ändå medlidandet som binder oss samman, den erfarenheten är central för Gyllensten. Det finns en sida i boken som syftar på Iliadens sjätte sång, där den hjälmbuskbeprydde Hektor tar avsked av Andromache och sonen Astyanax. Inte långt därefter skall han stupa för Achilles, sedan skall Ilion gå under, Andromache bortföras och Astyanax kastas mot muren. "Kärlek, ömhet, mänsklighet — det snabba blänket i en hjälm, den korta fläkten i en tagelbuske, så raskt som när svalan vänder svepte kärleken genom våra liv. Hur rikt det var, hur glansfullt, mäktigt, blänket i våra hjärtan". Astyanax, barndomen, det enkla och omedelbara,

det naivt troskyldiga som hos Swedenborg, kanske är det detta som gör oss levande, som det är av vikt att vi kan lyssna oss fram till. Gyllensten slutar med att berätta om hur han som barn lyssnade till cikadornas höga sång: "Det kom för mig att jag åter kunde lyssna som ett barn — grät av glädje därför att jag en gång var ett barn som sov om natten ute hos cikadorna och djuren".

Till mytens värld har *Ann Margret Dahlquist-Ljungberg* förlagt sin *Ja eller nej — en kärlekssaga*. Huvudperson är Pasiphaë, gemål till kung Minos på Kreta, men inte moder till vidundret Minotaurus utan härskarinna i ett fridfullt matriarkat. Romanen handlar om hur matriarkatet byts till patriarkat och hur därmed den tidsålder av krig och våld inleds som vi alltjämt lever i. Det förhistoriska Kreta skildras med ett imponerande uppbåd av arkeologisk och mytologisk lärdom, men allt behandlas med suverän frihet, t. ex. då hon låter Pasiphaë vara vän med den historiska drottning Hatshepsut av Egypten och Minos bli en sjöfarare, som lär känna främmande länder, där männen regerar. Den myckna lärdomen tröttnar ibland, men samtidigt har förf. valt en anakronistisk stil, som ger en ibland komisk men ofta verkningsfull anknytning till vår tid. De mänskliga samfundsproblemen är i grunden lika då och nu och människan själv är sig ständigt lik. När Radamanthys, inte underjordens domare utan en effektiv politiker, framför sin proklamation om utveckling, handelsförbindelser, kolonisation och effektiva erövringar, får man en både komisk och kuslig skildring av hur våldspolitikerna har motiverats tiderna igenom. *Skildringen av hur Perseus räddar Andromeda undan vidundret* har blivit en genomskådande fars, som handlar om hur popidolen, seriefiguren av stålmanstyp söker hävda sig i

ett glansnummer av applådknipande effekt. Romanen är på en gång bitter och genomskådande, utförd med historisk fantasi och psykologisk klarsyn, i sin arkeologiska förklädnad en berättelse om oss människor, om vår eviga fridsdröm och om vår ofrånkomliga tillvaro i en värld av våld.

I *Lars Gustafssons Den egentliga berättelsen om herr Arenander* träffar vi på en man som tidigare skymtat i hans verk men nu blir huvudperson. Herr Arenander är en äldre herre i färd med att sovra sina anteckningar. De visar sig variera uppslag och idéer från Gustafssons tidigare produktion. Här möter man sålunda en ballongfarare, Segantini, som når dittills onådade höjder. Tiden blir då ett oklart begrepp. I centrum för en cyklon, som vräker kull trän, är allt kring honom vindstill och tyst. Segantini upplever sin existens som något ovidkommande och störande. Han uppbered: Det har hela tiden funnits, alldeles intill — mitt verkliga liv. En motsvarighet till detta finner man i en hänsyftning på Jules Vernes *Till Jordens medelpunkt*, där resenärerna ständigt hör ljudet av en vattenstråle till höger om sig; den går aldrig i dagen, är ständigt bredvid. Det berättas också om en jordbävning, som föregicks av en underlig stillhet. I denna stillhet "återställs det ursprungliga", man känner inte igen det, men "det är den egentliga berättelsen som håller på att formas". Det är nämligen troligt, att det viktigaste för oss är någon obetydlig detalj, som gått obemärkt förbi, att det är den som "hela tiden har styrt allt det andra och gett det dess riktning". Om detta centrala "vet jag ingenting. Jag avstår från det". Temat om tillvarons obegriplighet och det fåfängliga i att nå till centrum varierar i en rad episoder, monologer, dialoger och naturstämningar, allt mycket konkret i sin smidiga utform-

ning och ändå dunkelt och famlande. Att flyga i ballong upp i etern, att tränga till jordens medelpunkt — allt är fåfängt. Men driften att söka, begäret att spörja kan inte heller släckas. Herr Arenander torde inte kunna avstå. Han kommer säkert igen.

Vilsenheten är temat också i *Per Olov Enquists Hess*. Den historiske Hess togs som bekant till fånga i England, dömdes och lever alltjämt som fånge i Spandau. Ingen har riktigt kommit underfund med hans psyke. Enquist har kanske just därför valt honom till huvudperson — människan som man inte begriper sig på. Men gör man det med någon? Är inte Hess vi alla, var och en av oss? Så låter han Hess bli centrum i en meta-roman, en collage-roman, en karusell- och labyrinth-roman, där allt inträffar och alla tycks vara en och densamme. Han låter romanen berätta sig själv, dvs. han skildrar hur en forskare får hand om Hess papper för att utge dem. Denne forskare är i sitt pedantiska nit den enda riktigt individuellt formade personen i boken, därtill gestaltad med stor komisk festivitas. I övrigt blandas historiska händelser huller om buller. Scenerna växlar från arktiska till tropiska trakter och till orter som inte finns på kartan, och bland de uppträdande finner man Robinson Crusoe, Whistler, Langbehn och kapten Nemo. Enquist vill inte ge facit utan "processen när han löser ekvationen". Ekvationen handlar om bundenhet och befrielse, om ofrånkomlig instängdhet och fåfänga utbrytningsförsök. Hess är en kunskapsrik roman och en vital roman. I all sin avsiktliga splittring är den också underhållande, full av underfundiga infall, den är svårtolkad och mysteriös men fylld av liv och präglad av ett stort allvar, av bitter undran över människan i tillvarons ogenomträngliga snårskog.